

Удк 316.35

Соціальний капітал (концептуальний нарис)**Деркач В.Л.[©]**

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ
«Київський економічний університет імені Вадима Гетьмана»*

Розвинене поняття соціального капіталу як міри здатності само-відтворення соціальних мереж, що забезпечують кооперативний ефект. Показано, що соціальний капітал є еволюціонуючий об'єкт і намічено розуміння механізмів його відтворення і змін. Розкрито співвідношення його особистої та групової форм.

Ключові слова: *соціальний капітал, еволюція спільнот, соціальна ефективність.*

Питання як зробити суспільний устрій більш ефективним, як забезпечити процвітання суспільного життя в своїй раціональній формі виник разом із появою філософії. Нині це питання значною мірою ставиться як емпіричне з'ясування обставин, при яких одні спільноти квітнуть, а інші — занепадають; одні — поширюють свій вплив та втягують у свої соціальні мережі все більше й більше людей, інші ж навпаки, чи то гинуть, чи втрачають своїх громадян. В чім криються причини успіху в конкуренції соціальних утворень, що робить певне суспільне улаштування більш стійким, більш гнучним, здатним витримувати тиск обставин та викликів, укорінених в мінливе життя, що дає змогу утримувати свій життєвий простір, ба навіть і у жорсткій сутичці з іншими, конкуруючими спільнотами?

Ясно, що будь-яка спільнота буде тривкою лишень тоді, коли внутрішні протиріччя не призведуть її до розпаду, а той спосіб, у який в ній отримують і розподіляють між своїми суспільний продукт забезпечує достатній рівень конслідованих зусиль, істотний кооперативний ефект, в тому числі при відведенні зовнішніх загроз. Інакше, у громадян мотив соціального партнерства, взаємовиручки і участі в суспільних діях в межах саме цієї спільноти переважає осібно-самоізоляційні та дезінтеграційні щодо неї мотиви.

Зрозуміло, що висока згуртованість членів соціальної групи, їхня прив'язаність одне до одного сама по собі не гарантує їм процвітання, —

істотним є передусім те, як ця група взаємодії з іншими суспільними утвореннями, на які ресурси опирається, які технології є в її розпорядженні. В цьому відношенні окрім суто виробничої ефективності та справедливості у розподілі благ, достатніх трудової мотивації, тобто того, що лежить в царині економічній, важлива й екологічна стійкість суспільства, здатність його утримувати навантаження на середовище та споживання речовин в певних межах, визначених властивостями тієї екосистеми, у яку включена ця спільнота.

Однаке таке розуміння є тільки найбільш загальним, контурним представленням суспільної ефективності. Кожна окрема складова тут потребує більш деталізованої уваги існуючих закономірностей та можливостей передбачення, реагування та обмежень цілеспрямованих змін, зумовлюваних тими чи тими суб'єктами впливу.

Звертання до поняття соціального капіталу продиктоване потребами саме такого аналізу. Запропонований П. Бурд'є [1] концепт виявився напрощуд вдалим, виокремлюючи різні форми капіталу. Моя мета в цій статті, однаке, не полягає у суто історико-бібліографічних вишукуваннях. Більше мене цікавить розвиток цього концепта саме у зв'язку з питанням про соціальну ефективність, якщо розглядати її в межах еволюційної парадигми.

Що таке соціальний капітал? Доречно буде спочатку запропонувати коротке тлумачення. Соціальний капітал — це якість, що характеризує соціальні мережі з точки зору відтворюваності суспільних взаємин, котрі забезпечують солідарну кооперативну взаємодію індивідів та/чи груп з деякою ефективністю виробництва благ. Вживане тут слово капітал вказує на щось таке, що є засобом виробництва певних благ, яких достатньо для відтворення власне цього засобу. Інакше, ми розглядаємо соціальну деяку систему як самовідтворювану структуру, яка еволюціонує. Тут є повна аналогія з живим організмом, який живий остільки, оскільки здатен відтворювати та відновлювати себе. Вдмінність тут, однаке, в тому, що організм відтворює себе головно у своїх копіях, шляхом розмноження. Існування певного виду живих істот прямо зумовлене відношенням їх сукупної смертності до числа відтворених за цей період індивідів. За умови неминучої загибелі окремої особини невизначено довге існування виду може підтримуватись лише в тому випадку, коли померлих не буде більше, аніж тих, хто дожив до репродуктивного віку.

Щодо капіталу невідновлювані витрати призведуть до того є самого результату — він «загине». Одначе і неконтрольоване, необмежене зростання приводитиме до такого є ефекта — загибелі тих, хто розмножується, тепер уже внаслідок виснаження ресурсів середовища, втрати через переповнення життєвого простору. Таким чином, розмноження, так само як і будь-який кількістний ріст має якісні межі, вихід за які вбиває якусь означену структуру.

Застосовуючи термін капітал не до технічних засобів виробництва, включаючи й людину з її технічними навичками (чи, вторинно, до обмінного еквіваленту як знаків, якими регулюється доступ до цих засобів), а до суспільної організації припускається, що ця структура, яка складається із мереж соціальних зв'язків та механізмів, що їх регулюють (або програм) має саме таку якість, — вона задіяна у виробництві благ і водночас відновлювана, можливо зі зростанням.

І в межах свого існування, ця структура може якісно змінюватись. При цьому ми покладемо, що такі зміни можливі лише шляхом перебудов того чи того масштабу, проте завше на існуючій базі, не *ad novo* і ніколи шляхом цілісного проекту тотального перевлаштування, який здійснює «від фундамента» який із агентів цілеспрямованих дій, що повністю контролює весб хід цього установа в певній соціальній системі. Ступінь можливих цілеспрямованих перебудов і контролюваності процесів, — як тих, в яких утворення нових соціальних груп відбувається шляхом їх збирання із поруйнованих старих, так і тих, де виховуються нові члени «з нуля», — залишається, проте, невідомим апіорно і тільки припускається зі зміщенням під впливом певної установки. Не ясно також, наскільки така установка впливає на сам процес: чи варто думати, що якби люди вірили, що вони самі здатні керувати установами в соціальній структурі й трактували себе як соціальних інженерів, то й дійсно це приводило б до реально повнішої керованості? Чи, навпаки, якщо люди вірять в долю та неминучість певного подій, то саме тому ця подія стає більш вірогідною?

Самі по собі ці питання хоча й слушні, проте їх можна винести за дужки. Те, що насправді важливе, це віднайти індикатори соціального капіталу, які можуть бути значущі для передбачення наслідків конкурентних взаємин різних соціальних утворень. Якщо потенціал надійності відтворення та його гнучкість у необхідних адаптивних перебудовах в однієї спільноти вищі, аніж в іншій, тим паче, якщо це відтворення здійснюється за рахунок ресурсів цієї іншої спільноти, то цілком розумно

зробити висновок, що чим гостріші будуть конкурентні сутички між ними і більшою їх частота, то й вірогідніше очікувати, що перша спільнота витіснить із життєвого простору іншу. І якщо ця друга не знайде собі нову нішу, — вона, як спільнота, загине.

Ясна річ, що власне сутичка, яка створює конкурентну напругу, задіює механізми пошуку варіантів розвитку й мобілізує наявні ресурси. В часі це робить непередбачуваними на дуже великих масштабах наслідки цієї сутички, оскільки переваги однієї зі сторін зараз може змінитись в ході боротьби перевагою іншої, й окрім того власне ця боротьба, особливо, якщо сили приблизно рівні, змінює конфігурацію соціальних мереж, часто створюючи переваги якійсь третій силі чи/та критично виснажує тих, хто змагається.

З огляду на це, соціальні зв'язки можуть якісно перетворюватись шляхом сиситмної перебудови, входження різних груп в систему із новою емерджентною якістю, утворенням нової комплексної структури.

Власне кажучи, участь у соціальній дії та входження індивідів у спільноту обумовлене саме такою якістю, — на певному етапі було щось, що робило кооперативні взаємини більш вигідною альтернативою особіному виживанню і за рахунок механізму соціальних успадкувань ця структура відтворювала себе на ґрунті попередніх, накопичених мереж взаємодій, які відтворювались не індивідами, а відтворювали вже осіб з індивідів, підлаштованих під цю структуру. Ті ж, хто не спромігся організуватись таким чином просто не дожили до наших днів, так само як і не виживали ті народжені індивіди, які погано вписувались в ці нові системи.

В цьому полягає надзвичайно важлива якість самовідтворюваних структур: кожна із них здійснює добір матеріалу, з якого вона вибудовується, перебуває в пошуку потрібного і відсіює шкідливе, тобто є селективно-активною. І те, і те, часто-густо вимагає значних затрат та відповідних функціональних механізмів, від якості роботи яких значною мірою залежить відтворення та загальна стійкість. Цей механізм формує соціальне середовище, яке і здійснює добір та культивування індивідів, проте і те, і те здійснюється безпосередньо власне особами — членами спільноти. Отже, стійкість і ефективність власне соціальних утворень визначально залежить від того, в якій мірі індивід прагне відтворювати певні соціальні стандарти як власні вимоги і яку має потребу в певних соціальних зв'язках.

Проте як індивід, в конкурентних умовах він має також і вибір до якої зі спільнот приєднатись. Відтак, жорсткість механізмів соціальної ізоляції, взаємного відчуження представників різних спільнот визначає ту міру, в якій загибель однієї із соціальних структур можлива за рахунок переходу членів спільноти, в якій вона відтворювалась в іншу. Чим вища соціальна мобільність індивідів, тим швидше будуть відмирати в конкурентній боротьбі соціальні утворення, які програють її іншим і тим більший потенціал пластичності таких утворень, що за механізмів підтримки такого розмаїття дає перевагу цим спільнотам в пластичності, хоча вони й програють більш уніфікованим в консолідації зусиль.

Від цих загальних міркувань, переходячи вже до аналізу соціального капіталу, важливо почати з того, що його фундаментом є безпосередні мережі зв'язків індивідів. Відтак доцільно виокремити соціальний капітал певної особи і соціальний капітал групи (спільноти) як дві сторони одного явища.

Соціальний капітал кожного із нас можна легко виразити у такий спосіб: нехай кожен замислиться, скільки в нього є знайомих, стосовно яких він упевнений, що до них можна звернутись за допомогою, про щось попросити чи вимагати від них щось, апелюючи до їх почуття обов'язку та відповідальності; скільки людей вам зобов'язані. Від цих осіб ми отримуємо, звісно не просто запевнення чи співчуття, але й потрібні відомості, інші ресурси, пряму допомогу тощо. Російське прислів'я «не имей сто рублей, а имей сто друзей» (рос.) дуже добре виражає суть справи: співвідношення активів грошових і соціальних, виражених через особисті зв'язки і знайомства. Очевидно, що сама по собі якась сума грошей далеко не завжди гарантує її власникові доступ до необхідних йому благ, так само як і не гарантує безпечного володіння цією сумою. В більшості спільнот особи із низьким соціальним статусом навряд чи змогли б просто вільно розпорядитись цією сумою, якщо вона доволі велика без ризику для себе. Недивлячись на те, що в сучасній західній суспільній традиції існує потужна інституціональна підтримка права власності та гарантії життя, усе ж таки якийсь безхатченко, якщоб йому пощастило виграти мільйон в лотерею, радше опиниться на дні озера, аніж на розкішній віллі на березі моря.

Переваги соціального капіталу у формі потрібних зв'язків очевидні ще й тому, що власне гірші працюють лише остільки, оскільки як знаки вони можуть бути витлумачені як очікується і породжувати такі ж очікувані дії.

Радянська дійсність у минулому якнайкраще ілюструє те, що гроші без зв'язків не є еквівалентом благ.

Зрозуміло, що просто бути з кимось знайомим — це тільки необхідно, але далєбі не достатня умова соціальних зв'язків. Необхідно, аби цей зв'язок якимось чином породжував очікувані дії у відповідь, тобто накладав відповідальність на обидві сторони.

Ця особливість помічена етологами серед соціальних тварин. Наприклад, у павіанів анубісів спостерігали [цит.: 2] характерні коаліції молодих самців, коли один затіює сутичку з вожаком, а другий в той час спарюється із самкою, що трапилась йому при цій нагоді (з якою, інакше, під пильним наглядом вожака він спаритись не зміг би). Потім вони міняються ролями. Якщо ж такого обміну не відбувається, то ненадійний товариш перетворюється в ізгоя - з ним далі ніхто не бажає мати таких делікатних (і ризикованих!) чправи, а заодно знижується і статус цієї особини.

Інший аспект цих зв'язків ілюструє відома задача, яку формулюють як «дилему ув'язненого». Припустимо двох злочинців намагаються викрити, при цьому немає ніяких доказів і викрити їх можна тільки на підставі їх зізнань. Обом їм порізно повідомляють, що той, хто погодиться співпрацювати зі слідством і дасть свідчення на свого подільника, то його звільнять з-під варті (але другого посадять), але за умови, що співпрацювати буде лише один. Якщо обидва вони не зізнаються, то обидва вийдуть на свободу. Але якщо обидва погодяться співпрацювати, то обидва понесуть покарання. Сенс дилеми в тому, чи варто погодитись на таку співпрацю, чи понадіятися на стійкість свого товариша й самому теж не визнаватися. Але якщо є впевненість, що товариш не видасть, то тому, хто приймає рішення в принципі немає особливої різниці: якщо він не зізнається, вийдуть обидва, якщо зізнається він, то тільки один. Але якщо обидва візьмуть другий варіант, можливо під тиском, то прогорять обидва. Вирішення цього завдання прямо залежить від ступеня довіри до свого товариша і власної відповідальності перед ним в тій мірі, в якій тиск зі сторони слідства, а можливо й тортури, не здатні будуть змусити його зрадити.

Саме ця складова — взаємна довіра — зазвичай і береться як визначальна в більшості тлумачень визначальних чинників соціального капіталу [3]. Однак за цією довірою — яка нерідко звеличується, — криється насамперед підкріплена впевненість і сформовані установки щодо передбачуваних дій людей, соціальних партнерів в усталених соціаль-

них ситуаціях. У рівній мірі це співвідноситься і з готовністю самого індивіда діяти саме в рамках певної ролі, не відступати від неї, слідувати якійсь нормі відповідальності та вимагати цього ж від інших. Причому не просто вимагати, суто умоглядно вважаючи, що так краще, а впливати на порушника і бути готовим «знищити» його (не обов'язково фізично, але принаймні шляхом його соціальної ізоляції та виключення з кола суспільних взаємодій).

Однак моральна складова, — яку нерідко гіпертрофовано виставляють як єдину — не суть цього явища (не заперечуючи надзвичайної її важливості). Соціальний капітал виражається не тільки через чіпкість соціальних зв'язків, котрі розуміються як ступінь впевненості в своїх партнерах і залежність від них, але й визначальною мірою від рисунка мережі цих зв'язків і накопиченої інформації в них, в тих злагоджених діях, які здатна виконати ця мережа.

У цьому сенсі соціальний капітал тісно зчеплений з технологічним остовом суспільства, утворюючи нерозривну єдність технологічного й соціального устрою. У певному розумінні кожна технологічна інновація передбачає і певний тип соціальних мереж, в які та з якими вона інтегрована. Невідповідність того й іншого, соціальна неготовність до певних технологій, так само як і технологічна неготовність до певних соціальних форм породжує глибокі деформації суспільної системи, ставлячи під загрозу її існування.

Як правило, ця відповідність не виникає миттєво, в одному пакеті змін. Найчастіше відбувається підгонка одного до іншого із взаємним впливом. При цьому виникає тимчасова невідповідність, яке може перерости в соціальну катастрофу.

Особиста історія виконання власних зобов'язань і вмотивованих вимог до інших формує репутацію кожного в певному соціальному середовищі, яка разом із сукупністю наявних у людини особистих зв'язків конвертується в її дивіденти з соціального капіталу. Однак самі по собі накопичені особисті зв'язки не відтворюються. Необхідний певний механізм успадкування цих зв'язків, відтворення індивідів як членів певної соціальної мережі, тобто механізм їх асиміляції та добору. В свою чергу, це передбачає певну — часткову чи й повну — самоізоляцію спільноти, в межах якої відбувається передача інформації, «прошитої» в системі таких зв'язків та їх інституалізації. Відтак у своїй груповій формі соціальний капітал виражається в інституалізованих мережах, в яких, однак індивід невідчужений, тобто його особисті інтереси та інституалізовані

форми соціальної дії співпадають. Таким чином, інерція соціального інституту при його невідповідності новим умовам породжуватиме розрив між формальною та міжособисто-неформальною складовою соціального капіталу аж до часткової руйнації старої інституції.

Розуміння цього механізму закладає основу еволюційного моделювання розвитку соціального капіталу, оскільки в ньому наявні всі необхідні компоненти: механізм мінливості, спадкової передачі (відтворення) в ряді послідовних генетично зв'язаних між собою соціальних утворень та їх добору шляхом втрати чи набуття спільнотою учасників кооперативної взаємодії (виживання соціального організму).

Література:

1. Бурдье, П. Формы капитала [пер. с англ. М. С. Добряковой] // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики / Пьер Бурдье. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 680 с.
2. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция: Пер. с англ. — М: Мир, 1988. — 520 с.
3. Фукуяма, Ф. Великий разрыв. — М.: АСТ, 2003. — 480 с.

Деркач В.Л. Социальный капитал (концептуальный очерк)

Развито понятие социального капитала как меры способности самовоспроизводства социальных сетей, обеспечивающих кооперативный эффект. Показано, что социальный капитал есть эволюционирующий объект и намечено понимание механизмов его воспроизводства и изменений. Раскрыто соотношение его личной и групповой форм.

Ключевые слова: *социальный капитал; эволюция сообществ, социальная эффективность.*

Derkach V.L. Social capital (conceptual outline)

Developed the notion of social capital as a measure of the ability of self-reproduction of social networks that provide cooperative effect. Shows that social capital is an evolving subject and understanding of the mechanisms of its planned reproduction and change. Revealed the ratio of its individual and group forms.

Keywords: *social capital, community development, social efficiency.*